

ТВОРЧЕСКА АНКЕТА

ГАНКА НАЙДЕНОВА-СТОИЛОВА

В ТВОРЧЕСКАТА ЛАБОРАТОРИЯ НА ПИСАТЕЛЯ Д. ТАЛЕВ¹

Разговорите ни с писателя продължават да следят в най-общи линии градежа на творческата личност.

През детството, както видяхме, се слагат някои от съществените черти на характера. Очертават се емоционалните, мисловни и волеви страни на личността. Проявява се с особена сила въображението, още не подчинено достатъчно на разсъдъка.

Юношеството и ранната младост са време, когато всички енергии бликват с неудържима сила, когато мечтата иска да покори света. Същевременно тъкмо през тези години укрепва познанието за света и живота. Личността определя постепенно своето съзнателно отношение към заобикалящата я действителност. Изграждат се основите на нейния мироглед. „Това са годините — отбелязва в дневниците си Фр. Хебел — когато всичко у човека е стихия. Ако стихии не се канализират, ако не им се постави една голяма морална задача, те могат да се изродят в тъмна, рушителна сила.“

Толкова по-ярко се проявява този вътрешен кипнеж у един юноша, който носи в себе си творчески залежи. „Талантът — това е стихийна сила, това е ураган, способен да превърне в прах дори камъка — говори Чехов в един от своите разкази. — Тази сила може всичко да създаде и всичко да разруши и тя би била страшна, ако за щастие на човечеството талантът не би бил съединен с висока хуманност.“

Сложността на проблематиката в този период от развитието на личността се долавя веднага в анкетата. Спомените на писателя, засягащи дори годините на най-ранното детство, се нижеха в паметта му с абсолютна последователност, като филмова лента. Тук веднага нишките се заплитаха. Налагаше се да се връщаме няколкократно към един и същи въпрос. Спокойствието, с което Талев предаваше спомените от детските си години, тук вече отстъпваше под напора на живи, непосредствени чувства, които вълнуват и днес писателя. Затова разказът често се прекъсваше от емоционални паузи. Изразът на лицето и интонацията отразяваха дълбоки вътрешни вълнения. Талев сам определя този период от развитието си като „особено интересен“ и възнамерява да пресъздаде сложния психологически портрет на младежа от онези години в един от следващите си романи. Разказът му не е вече верига от факти, както спомените от детството. Той непрекъснато се рови зад тях, за да улови началото на много от процесите, които продължават и днес. Анализирането и обобщаването на основните насоки в градежа на личността през детските години трябваше да се извършва до голяма степен от анкетъора. Сега Талев сам ловеше нишките, подчертаваше изводите и определяше значението на известни факти за по-нататъшното си развитие. Очевидно в този период от живота си той долавяше вече много по-ясно началото на процесите, които продължават и по-късно.

¹ Продължение от кн. I.

„В известни свои черти аз се развивах бавно — започва разказа си Талев. — За дълго остана у мене некаква наивност, незрелост. Затова съм имал много разочарования и в личните си отношения с хората, и в политическия живот. Как ли не са ме лъгали и аз не съм разбирал дори там, гдето е требвало да разбера...“

Талев навлезе сам не случайно тъкмо с тези мисли в спомените от своето юношество. Навярно той долавяше там някакви съществени връзки. Продължителното общуване беше създавало вече спокойния ритъм на нашата обща работа. Знаех, че Талев никога не остава при частични загадки, че всяка подхваната нишка от него се разплита до край, макар и не веднага.

След тази първа обобщаваща мисъл Талев направи необичайно дълга пауза. Той седеше дълбоко облегнат в креслото до своята писалищна маса. От прозореца зад него падаше светлина тъкмо върху нейната повърхност. Там винаги имаше абсолютен ред: няколко книги, пишуща машина и малка ваза с една бяла напъпила роза. „Това е неговото любимо цвете — беше ми казала веднъж съпругата му. — Той е готов да се лиши от всичко, но държи да има на работната си маса това цвете.“

Талев работи вече усилено над новия си роман за Самуил. Нищо от обстановката около него обаче не издава творческия кипнеж, в който вътрешно живее. Сам той е също тъй винаги изискан, чист, спретнат в облеклото си. Строга отмереност и дисциплина лъха от цялата му външност.

„Да, — подлавя писателят прекъснатата мисъл, — това е нещо съществено, че в известни (Талев подчертава думата и в тона и в погледа си) отношения аз съм се развивал твърде бавно. Причините? — Робският живот у нас, трите войни — Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война, — които просто разсекоха живота на моето поколение тъкмо през годините, когато човек требваше да се гради. Всичко, което съм получил като знание е било некак случайно, откъслечно, несистемно.

През 1931 година в Париж се запознах с един млад французин, който на 22 години завършваше втори университет. Но той беше син на професор, дедо му бил професор, беше дошъл с голем капитал на тоя свет, разполагаше с грамадна библиотека. И тогава си мислех за моя живот в поробена Македония. Едва във втори прогимназиален клас ми попадна случайно „Под игото“. Останах почти без системно образование. Всека година съм учел в некой друг град. Като се прибави и вродената ми стеснителност, която не малко ми е пречила, ще разберете защо съм изоставал в развитието си — все малко понастрана, все некак нерешителен, макар че съм бил много любопитен, искал съм да науча нещо повече. После, знаете ли, — Талев се спира за миг в нерешителност, но веднага продължава — моето късогледство в онази възраст е било също причина за известна плахост. Как съм се стеснявал от другарите си за очилата, които требваше да сложа още в Солун. Особено като се върнах в Прилеп, при нашите еснафски нрави, месеци поред не се решавах да излеза навън.“

Писателят замълчава. По ъглите на устните му остава горчива усмивка. Колко малки на пръв поглед неща стават големи причини в човешкия живот и колко човешко има в съдбата на всеки творец!

„И тъй — продължава Талев — в края на август 1912 година изхвъркнах от родното гнездо, за да уча в Солунската гимназия. За пръв път се качвам на железница. Водопадите на Воден. Солун — голем град. Трамвай. Пансионът беше грамадна триетажна сграда. В него беха събрани младежи от всички краища на Македония и неколцина от България. В пансиона имаше към двеста души ученици. Дисциплината беше доста добра. Живеехме заедно с ученици от всички класове. Контактът с големите естествено разширяваше хоризонта ни. Тук по-големата част от учениците беха поети. Изнасяха се реферати, спореше се. Дългокоси ученици се разхождаха из гимназията. В Солунската гимназия видех Илия Кушев — дълголико, слабичко момче, за което ми пошушнаха, че е поет“.

Общият културен ентусиазъм на средата веднага увлича младежа. „Започнах да пиша и аз стихотворения по няколко на ден — разказва той, — дори издавах вестниче „Смоква“, което преписвах в няколко екземпляра и го раздавах между учениците. Заглавието му бех взел от големата смокиня в задния двор на пансиона. Тази градина ми приличаше много на градината от „Клетниците“, в която се срещат Мариус и Козета. Стихотворенията беха повече хумористични. Усмивах учителите, особено един от тях — Ачев, прилепчанин, който ми преподаваше по математика. Не щадех и учителя ни по български език, Тенчев, груб човек, който обаче пръв обърна внимание на моите съчинения. В моя ръкописен вестник имаше и стихотворения с повествователен характер, които просто преразказваха известни случки, трагични случки из своеволията на турците в нашия край. Вълнуваше ме и природата. Не можех да се наситя да гледам морето. Аз и досега не мога да си представя равнодушно тези ритмични плискания, непрестанно, като че ли в ритъма на вечността. Незабравими са залезите край морето в Солун. Далеч в дъното се вижда Олимп. Природата още като дете ме е вълнувала дълбоко. Всичко в нея ми е било интересно, всичко е спирало погледа ми. В Прилеп летно време спехме под лозницата. От тогава помня цвета на нощното небе и едрите звезди, които блестеха по него. И сега посегна ли да описвам нощното небе, все се заглеждам нататък, към онова време. . .“

Морето е не само обект за естетическа наслада. То примама жадния поглед на юношата към неизвестни далечини. Неспokoйното юношеско въображение мисли да получи отговор на безбройните въпроси в далечни странствувания. Един ден в пристанището на Солун хвърля котва руски крайцер. Бъдещият писател решава с другаря си Кръстю Николов да забегнат на парахода, да станат матроси и да обикалят света. Определен е вече дори денят и часът. В решителния момент, когато слизат по каменното стълбище на пансиона, за да отидат на пристанището, очилата на Талев падат на стъпалата и се строшават. „Изведнъж почувствувах целата си безпомощност, защото още тогава бех вече много късоглед — разказва писателят. — Тръгнахме да дадем очилата на поправка. Но междувременно крайцерът отпътува. . .“

Кръстю Николов е другарят, който оказва твърде голямо въздействие върху бъдещия писател. „Той беше син на лекар — спомня си Талев. — Беше чел много и проявяваше самостоятелно отношение към много въпроси. Той също пишеше стихове, беше отворен, буден, много по-общителен от мене и ме държеше в некаква магия. Аз го гледах с вътрешно благоговение.“ Пред същия другар Талев чете първия роман, който пише в Солун. „Но какво беше разочарованието ми — усмива се писателят, — когато той откри, че това е всъщност преразказ на „Под игото“. Опитвах се и в разказа. Описах едно свое преживяване от детските години. Спомням си, че бех употребил в него израза „околчеста маса“. Прочетох разказа пред другарите от моята стая в пансиона (в стаята имаше към 15—16 легла). Не знам защо изразът „околчеста маса“ не се хареса. Почнаха да ми се присмиват. Кръстю Николов също не одобри разказа. Първите ми опити в белетристиката завършиха твърде злополучно. Аз се отчаях от прозата и продължих да пиша по няколко стихотворения на ден.“

В Солунската гимназия в будната другарска среда вече ясно се определят интересите на юношата, насочват се намеренията му. „Тук се събуди у мене интересът на бъдещ писател“ — признава сам Талев.

На въпроса кои български и чужди писатели познава през този период, Талев отговаря бързо и категорично.

— Вазов. Преди всичко Вазов. Първите ми опити да напиша сам нещо и в лириката, и в прозата, както вече казах, беха свързани с него. Да напиша нещо като него — това беше желанието ми. С чуждите литератури досегът ми се ограничаваше в учебниците по литература за по-горните класове. Така усърдно съм заучавал текстовете под портретите на големите писатели, че и до сега помня целото име на Калдерон — Пиетро Калдерон де ла Барка Бареза Гонзалес де Хенао Руи де Бласка Ирианао“.

Талев се разсмява със смях, в който има детска жизнерадост. Струва ми се, че малко хора успяват да запазят за дълго този смях, в който звучи дълбок оптимизъм, минал през много горчилки и разочарования, но останал победител чрез безкрайна вяра в светлото и високото в живота. Въпреки непрекъснато дълбаещата мисъл, у Талев човек често долавя такива мигове на светла, почти детска проясненост в израза на едно лице, към което странно контрастира скрежът на живота в посивелите вече коси.

В другарската среда в Солун юношата за пръв път долавя нещо от големите идейни течения на епохата. В Солунската гимназия още от деветдесетте години на миналия век се насажда революционен дух, който се насочва еднакво срещу националното робство на собствената родина, както и срещу социалната неправда в света. Ученици от социалистическите кръжоци вдигат бунтове, последвани винаги от масови изключвания. „В Солун за пръв път чух да се говори за социализъм — разказва Талев. — Още когато бех ученик в последния или предпоследния клас на прогимназията, в Прилеп дойдоха двама учители отвън и за тях се заговори, че са социалисти. Единият доста се проявяваше. От тогава у мене остана впечатление за социалиста. Беше ми симпатичен. Чувах, че той мисли по иначе от обикновените хора. Едва в Солун обаче, у мене се появи по-определен интерес към идеите на социализма. Давах си вече сметка за живота, в който съществуват богати и бедни. Но това беше всичко. Не ми попаднаха в ръцете книги, които да ми разяснят въпросите, повдигани в случайни спорове. За идеите на социализма имах все още смътна представа.“

Тъкмо през тези години в Солунската гимназия много по-силно е чувството на бунт срещу националното потисничество. Балканската война събужда вековните надежди на македонския роб за свобода. Учениците са увлечени от общия ентузиазъм. „Имаше много възбуждения при очакването на българските войски — разказва Талев. — Ние, учениците, по цели нощи не спехме. Гавазинът на пансиона беше винаги на щрек. Учителите също. Боехме се, че турците може да ни изколят. Най-сетне един ден ни изведоха вън от града. Беше мрачен, дъжделив ден. Есен. Излезохме да посрещнем българските войски. Пансионът ни се изпълни с войници. Ние се чудехме как да им угодим. Като немах друга възможност да проявя вниманието си към тях, аз извадих няколко хубави кърпички, които ми беха дали от къщи, и им ги дадох да си почистят пушките. Предлагаме им да спят на нашите легла, но те отказаха. Беха скромни хорица от народа. Тогава именно ни разпуснаха за месец и половина, защото целият пансион беше взет за военни цели. Какво е било общо настроението между учениците свидетелствува обстоятелството, че през тази година цела една група шестокласници след затварянето на гимназията се записаха във Военното училище в София.“

Това е атмосферата, в която се слагат първите черти от мирогледа на бъдещия писател. Войната срещу турското робство за него е война срещу насилието, единствената възможност, която може да донесе свободата. „Постепенно — спомня си Талев — животът започна да става труден. Прехраната беше вече лоша. Надвисваше ужасът от нова война. Разпуснаха ни преди края на годината. Разпилехме се като пилци по всички краища на Македония. Пътуването от Солун до Битоля и Прилеп беше много тежко. Като спомен от ученичеството си в Солунската гимназия отнесох в къщи само фуражката си. Всичкият копнеж за нов, хубав живот се рушеше отново...“

Гласът на писателя потъва в дълбоки тонове. Остава нещо, което не може да се доизрече. По челото му ляга сянка, която постепенно се спуска над очите и обгръща цялото лице. В неговите гънки сега се чувства тежестта на годините. Този бърз преход на израза е характерен за разказа на Талев. Почти всеки миг по лицето му играят нюанси на преживяното, свързано със спомена за миналото.

Художникът Васил Стоилов се опита да използва няколко от нашите срещи с писателя, за да му направи портрет. Работата му остана при отделни ескизи. Талев се увличаше в разказа си. Бързият и остър преход на израза препятствуваше работата на художника. „Той всеки миг е съвсем друг, неуловим — сподели с мене Стоилов. —

От толкова години работя портрети, но не съм срещал лице, което така да се преобразява под напора на вътрешния духовен живот.“

И действително след нашето продължително общуване, опитам ли се да си представя лицето на Талев, то винаги изплува в паметта ми едновременно в многобройни различни изражения. Докато позата на тялото му е обикновено спокойна, жестовете са пестеливи и гласът му остава сравнително монотонен, изразът на лицето е забележително подвижен. В него единствено се отразява непрекъснато вибриращият дълбок вътрешен живот на писателя.

С особена топлина разказва Талев за следващите години от своя живот: „С малки прекъсвания почти до края на 1916 г. това е време на ученическо безделие. Но аз използвах добре това време. Отначало дълги месеци се затворих в къщи и не излизах. Срамувах се да се покажа с очилата си, пък и се встрастих в четене. Тогава ми попадна в къщи кой знае от къде един цел сандък с книги. Четех денонощно. От това време датира и моята първа истинска среща с българската литература. Като ровех в книжката на брат ми Георги, намерих антологията на Димитър Подвързачов и Димчо Дебелянов. Беше измачкана, изпокъсана. Запрелиствах я бързо. Портретите на българските поети и писатели ми направиха дълбоко впечатление. Тук беше портретът на моя любим Вазов. Тук видех за пръв път и портрети на Яворов, на Пенчо Славейков. Тогава си спомних, че бех виждал вече Славейков в училищния двор. Но портретът не приличаше на образа в моя спомен.

Особено впечатление ми направи Ал. Балабанов като прочетох, че е нашенец, родом от Щип. Възможно ли е нашенец да влезе в такава книга? В моето въображение България беше нещо много високо — там имаше свобода, наука, просвета — всичко, което липсваше на нас, робите. Изведнаж един човек като мене се беше вредил също между големите имена. Но спомням си, че писанията му ме разочароваха. „Като е нашенец и като са го пуснали на такова високо място, требваше да напише по-хубави работи“ — мислех си аз.

После, като отидох в България и срещях български поети и писатели, винаги неволно ги сравнявах с портретите им от онази антология — такова дълбоко впечатление беше оставила у мене. Спомням си от тази антология и портрета на Борина — строг, с очила. „Виж, това е поет“, — казвах си аз. Преди десетина години го срещнах в Народния театър при Николай Лилиев. Беше вече поостарял. Изведнаж в паметта ми изплува портретът му от антологията. Между двата образа нямаше почти нищо общо.

Четох, четох много пъти тази антология — разказва Талев, — Тя ме вълнуваше както никоя друга книга. Портретите ми даваха илюзия за живота. Струваше ми се, че съм влезъл в действителен досег с всички тези хора. И тази среща с българските писатели утвърди решително моето намерение. „Поет, писател“ — за пръв път добиха нещо конкретно, към което аз вече не престанах да се стремя, макар и все още само в мечти за твърде неопределено бъдеще.

Интересни беха отношенията ми към България от това време — подема живо Талев. — България криеше за мене голема притегателна сила. Мъчех се да говоря горнобългарски. Езикът беше единствената връзка с тази светла страна. Разучавах съм до подробности географската ѝ карта.“

В Прилеп междувременно се събират стотина ученици от затворените през време на войната гимназии. Скоро и Талев влиза в тази будна група младежи. По-широка философска подготовка проявяват неколцина ученици от Цариградската семинария. Един от тях е толстоист. Други са вече ницшеанци. Мирогледът на тази група показва противоречива смесица между социализъм, анархизъм, ницшеанство, аморализма на Пшибишевски. „Интересно време беше — спомня си Талев. — Задружни разходки. Оживени идейни спорове. Известно време бех ницшеанец. Върна се един наш другар Георги Кръстев от София. Разказваше ни за културния живот там. Много съм облажавал хората в София за сказките, които имали възможност постоянно да слушат, за универ-

ситета, за театъра. През топлите вечери седехме до късно на камъните пред вратата и говорехме. С особено голема любов Георги Кръстев разказваше за Пенчо Славейков. Изобщо Славейков беше често предмет на разговорите в групата. Имаше едно интересно брожение в тогавашния ни живот — голем кипеж и нищо установено. Един ден в бъдещите си романи ще се опитам непременно да опиша това интересно време и всичките сложни и противоречиви тенденции, които се кръстосваха в духовете ни. От онези години имам някъде запазена една моя снимка с широкопола шапка — вече като социалист.

Впрочем не мислете, че съм бил некакъв изграден социалист — добавя бързо Талев. — Бех чел нещо от Маркс, но социалистическите книги у нас в Македония не се намираха лесно. Всъщност моят духовен живот оглеждаше всичката обърканост на целата тази група младежи. Не можеше и да бъде другояче. Ние не бехме успели да се доберем до по-системни знания върху известен въпрос, да си съставим определена ясна представа за известно идейно течение. Един човек, раснал в свободна България, мъчно може да си представи, колко трудно беше нашето развитие.“

— Как гледахте по това време на писателската си работа? — запитвам аз.

— Сметях я за нещо много важно. Четех и пишех по цели дни — от тъмно до тъмно. Но некак неочаквано у мене настъпи разочарование от стиховете. Виде ми се несериозно човек да се занимава със стихове и престанах да ги пиша. След това не съм написал вече нито един единствен стих и се насочих към прозата.

Интересен е емоционалният живот на писателя от тези години. Склоността на детето към „вътрешно зрение“ сега се засилва още повече. Въображението се развива през тези години също особено много. „Спомням си един случай — разказва Талев, — за който дълго време се срамувах. Бех четиринайсет-петнайсет годишно момче. Тъкмо през тези години в Прилеп умре брат на мой другар. Остави две-три дечица. Отидохме на погребението му — чувствувахме се вече големи и искахме да се покажем между другите. По нас тогава нямаше катафалки, а носеха ковчега на ръце. Случи се така, че аз вървех наблизо и виждах лицето на мъртвеца. Изведнъж пред очите ми почна да се движи цела филмова лента. Виждах съдбата на тия дечица — сирачета и на жената, която оставаше сама в живота. И тази история изпъкна в съзнанието ми с такава сила, че започнах да я виждам като нещо действително. В този миг положиха мъртвеца в гроба и почнаха да хвърлят върху него буци пръст. Внезапно аз избухнах в плач, плач до истерия. Аз не плачех за мъртвеца, а плачех под впечатление на историята, която си бех съчинил и която ми действуваше вече като факт. Другарите ми почнаха да ми се подсмиват, но аз не можех да сдържа плача си.“

Повишената емоционалност и буйното въображение се съединяват у юношата с някакво ненаситно желание да види нещо повече от това, което вижда. „Аз съм чувствувал в истинския смисъл на думата зрителен глад, решителен глад — заявява писателят. — Може би за това е допринасяло и моето късогледство. У мене винаги е имало желание да виждам повече. Това желание е растело с годините. И тъкмо с това желание да видя нещо повече от околния свет си обяснявам, че през тези години много често страдах от халюцинации. Аз съм напрегал много зрението си. Не ми стигаше това, което виждах, и в напрежението си съм виждал понекога повече от реално съществуващото.“

Талев си спомня такъв случай: през 1913—14 г. бил за кратко време ученик в сръбската гимназия в Битоля и живеел в едно общежитие. Пансионът бил стара сграда. Спели по трима четирима души в стая. Една вечер се събрали другари, поговорили си по-дълго и оставили да си подготвят уроците рано сутринта. Събудил ги още в тъмно един от другарите. Всички станали и отишли да се мият на бунара, който бил някъде подалеч в двора. Само един (Манев) останал в леглото. Върнали се от бунара. Талев бил без очила. Погледнал в стаята и видял до леглото на Манев седнал стар човек с нощница и сетре. „Уплаших се много — разказва Талев, — извиках „Петре, и ти ли си станал!“ В същия миг човекът изчезна и на стола видех само струпани дрехите на Манев.“

Все по това време Талев се увлича в астрономията. Деверът на сестра му Петър Миников имал голяма библиотека, от която писателят ползувал и някои популярни книги върху астрономията. „Понекога у мене се разгаряше необикновено силно желание да видя всемира. И ето че пред погледа ми се появяваха огромни пространства, звезди, чудни светове. Водеше ме не мисълта да стигна до некакво научно познание, а желанието да в и д я по-нататък и по-нататък. Изпадал съм в странни състояния. Горещи вълни ме заливаха. Желанието да „видя“ недостъпното за нашия поглед беше по-силно от всичко.“

Запитвам Талев дали този негов стремеж не е произтичал от някаква склонност към мистицизъм. „Напротив — отговаря спокойно писателят — аз съм чужд на всека мистика и метафизика. Дори когато в отделни моменти от живота си съм потъвал в некакви неясни състояния, винаги съм се стремил с всички сили да излеза на светлина. През време на тези мои занимания с огромния непознат свет на вселената аз никога не съм се откъсвал от реалния свет, в който живеех. Аз дирех да си изясня нещата, а не да потъна в тях, за да се изгубя. С това не искам да кажа, че съм чужд на всеки екстаз. Напротив и сега като излеза нощем сред природата и наблюдавам този огромен звезден мир над мене, тази велика хармония, аз съм изпадал неведнаж в състояния може би сродни на един религиозен екстаз. Същото чувство изпитвам, когато слушам музиката на Бетховен. Хармонията е за мене висш принцип на живота. Стремежът към хармония е любов, градеж, творческо начало. Над него поставям само стремежа към свобода. . .“

През тези години, когато другарската среда оказва решително въздействие върху градежа на неговата личност, Талев не се откъсва и от дълбоката човешка дружба със собствената си майка. Същевременно душевният живот на бъдещия писател се обогатява с нови чувства на зараждащата се младост.

„През тези години — разказва Талев — двамата ми братя не бежа в къщи. В големата къща останахме сами с майка ми. Тогава сме водили с нея интересни разговори, които също ще предам в един от бъдещите си романи. Може би тази дружба с майка ми, която не беше само майка, а другар, е определила изобщо отношението ми към жената. Много съм обичал да дружа още като дете с момичета. Изпитвах особено чувство. Атмосферата им ми беше приятна. Привличаше ме зараждащата се хубост в тях. Ането Жежковска имаше например много хубав цвет на лицето — нежен, бел. Чудно ми беше как момчетата можеха да бъдат груби към тях. Разказите ми „Великден“ и „Дъжд“ съдържат почти действителни случки от тези детски вълнения. Интересни ми бежа гласовете на момчетата. Заслушвах се в разговорите им. В тях имаше нещо меко и мелодично.

Много ми са скъпи и чисти чувствата, които съм изпитвал и по-късно към жената. Помня първото момиче, което спре погледа ми. Беше едно мъничко, нежно момиченце, все се усмихваше. Живееше в друга махала. Аз изпитах за пръв път некакво странно чувство на покровителство. Ицето, мойт враг от онези години, веднага забележа и стана драматична битка. . .“

В погледа, в гласа на писателя затрептяват меки, топли акценти. Думите му едва се докосват до действително преживяното. Спира се и се заглежда в казаното. Една малка гънка се отваря към най интимното и съкровено чувство в човешката душа, готова всеки миг да се затвори отново.

— Впрочем — спира се той — това не засяга нашата тема, нали?

— Ако смятате, че то няма нищо общо с творчеството Ви, разбира се, не я засяга — отговарям му аз.

Талев се колебае един миг. Но с присъщата си искреност и стремеж към правда той добавя:

— Не, има много общо. В много срещи с читателите се е повдигал въпросът за моето отношение към женските образи в романите ми. Аз действително имам чувство на адмирация към жената. Ще се върна пак към майка си. Може би тя е създала у мене

това отношение. Дружбата ми с жената винаги ме е радвала — не само във връзки които са се задълбочавали в некакво любовно чувство. Аз съм се отнасял към жената като към приятел. Винаги, когато съм чувал хули срещу жена, са ме възмущавали. Засегало се е моето чувство за справедливост. Жената внася топлота, внася сърдечност в живота. Където влиза жена, влиза един чист полъх. Когато например Дона в романа ми „Илинден“ присъствува между четата на поляната, ако сте забележали, езикът на четниците става друг. Това е пример за моето лично отношение към жената. Не че не съм срещал жени, които са ме разочаровали. Аз съм виждал в отделни случаи жената в нейната най-ниска същност, но винаги съм дирил и у нея човека. Аз сметам, че мъжът и жената са еднакво необходими един на друг като части от една голема хармония и затуй онова, което се нарича любов, е толкова големо, едва ли не обхващащо целия живот. Затуй то ражда живота.

Всека моя връзка с жена е запазила у мене нещо дълбоко и чисто. . . Помня първото по-очертано чувство. Беше тъкмо през тези години в Прилеп. Чувствувах се вече наистина влюбен в една млада сръбкиня. Беше хубава дружба. Имаше много трогателна, младенческа нежност в нея. — Може би по-скоро проява на развиваща се младост. Баща ѝ беше фанатик сърбин. Тя също беше добра сръбкиня. Този въпрос се сложи между нас. „Аз съм социалист и не държа, че си сръбкиня“ — спомням си, че я уверявах аз. Майка ѝ беше много набожна. Случи се некакво чудо. Един зюмбюл, който тя поставила на иконата, се разцъфтел отново. Момичето ме запита един ден „Ами ти верваш ли в бога?“ Разбира се, аз бех особено горд със своя атеизъм. . . Тогава дойде войната. Дойде разделата. Тя требваше да замине нанекъде със семейството си. Вечерта тръгнах на последна среща с риск на живота си. Но не можах да я видя. . .

По-късно в Скопие пак ми се мерна един такъв хубав образ, но беше вече съвсем накрая, преди заминаването ми. Като мираж само. . . Изчезна. Това ще бъде много хубав рисунък в бъдещите ми спомени, едно едва уловимо чувство, което може би некога ще се опитам да опиша. . .“

В стаята беше станало съвсем тихо. Талев продължаваше да говори с мек, беззвучен глас. Слушах със затворен бележник. Има неща, които само художникът може да остави на хартията. И през неговите думи аз виждах Катерина, Ния, Божана Бенкова, Стойна Нунева — всички онези прекрасни образи на девойки от творчеството на писателя, окръжени със същата мека копнежна атмосфера, която разпръсваше наоколо и сега неговият разказ. Стаята се изпълваше с дъха на нещо красиво и невъзвратимо. А може би то беше само едва уловимият аромат на розата, която единствена блестеше върху работната маса на писателя в ярка, чиста белота сред матовата светлина на късния следобед.

В края на тези години в Прилеп Талев има и друга една среща, която заляга дълбоко в спомена му. Прилеп по това време е непосредствен тил на фронта. Настъпват глад, лишения, тревоги. „Видехме доста от чернилото на войната. — Изразът на писателя става сериозен. Чертите се изострят и около устата се появява бледен кръг. — В някои разкази в „Завръщане“ (като например в „Търпеж“) съм предал непосредствени спомени от онова време. Но и аз, както и всички около мене, въпреки глада, страданията и лишенията, все още очаквахме разрешението на всички наболели въпроси от войната. Тъкмо тогава се срещнах с един войник — социалист, който квартируваше у мой другар. Той беше пожелал да се види с некой по-буден младеж в града. Един ден ме извика на страна и с голема тактичност завърте, завърте разговора към социализма. Беше мургав човек, с черни очи и черни мустачки. Виждам го съвсем ясно в спомена си. Той започна да ми говори за социализма. Аз, разбира се, веднага изказах възраженията си: „Войната. . . Македония ще бъде свободна“. Срещнахме се един два пъти с него. Не можа да ми повлияе решително, но некак ме смути.“

През късна есен на 1916 година Талев пристига в Скопие, за да продължи образованието си в Скопската смесена гимназия. „В Скопие не се чувствуваше така войната — разказва той. — Там духовният живот беше беден. В гимназията влезох доста късно след като беха започнали вече занятия.“

Учителят по литература Хаджииванов оставя у писателя спомен на интересен и задълбочен преподавател. „Беше винаги малко намръщен. Като виде нов ученик в класа, веднага ме вдигна. „Излез на дъската. Вземи тебешира!“ — каза той сърдито. Започна да ми диктува доста дълъг текст. Написал съм го правилно. „Много добре!“ — каза учителят вече с друг тон. Упоритото четене, работата ми в Прилеп през последните години не беха отишли напразно. Скоро аз му приготвих и друга изненада. Започнахме да разглеждаме по теория на прозата и поезията „Под игото“. „Кой го е чел?“ — запита учителят. Доста много ученици вдигнаха ръка. Последва втори въпрос „Кой го помни добре?“ Неколко ученика вдигнаха ръка, между тях и аз. „Кой може да напише характеристика на главните герои?“ След този трети въпрос всички се умълчаха. Тогава аз вдигнах решително ръка.

Следния час още с влизането си учителят ме вдигна да прочета характеристиката. Като добър педагог, изглежда, той вече следеше развитието ми. Домашната ми работа му хареса много. Това беше и първото ми поощрение в литературата.“

Това поощрение не закъснява да даде плод. В началото на 1917 г. Талев пише първия си разказ. „За пръв път у мене се появи желание да печатам. Тогава в Скопие излизаше вестник „Родина“ на Георги Баждаров. Искаше ми се да дам разказа в този вестник, но как да отида при Баждаров? Моето стеснение беше характерно за тогавашното ни отношение към редактори и редакции. Те беха за нас нещо много високо и ние не смеехме да се натрапим на вниманието им. Един мой другар взе разказа и го занесе. Баждаров казал само, че ще го прегледа. Затекоха дни на вътрешна тревога. Некаква болка се беше загнездила у мене: какво ли ще стане с разказа? Надвечер седя с един другар, а умът ми все там. Беха минали вече няколко дни. Още помня, че беше ранна пролет. Изведнаж виждам, че през двора тича другаря ми, който занесе разказа в редакцията, и високо размахва току що излезлия брой на вестник „Родина.“

Талев си спомняше, че този пръв публикуван разказ бил поместен като подлистник във в. „Родина“, че в него се разказвало за бойното поле и че бил силно под влияние на Вазов. Сам той нямаше точни данни нито за заглавието, нито за броя на вестника.

При проверка се оказа, че в брой 283, г. II от 12 март 1917 г. на в. „Родина“ като подлистник на 1 и 2 стр. е отпечатан разказът на Димитър Талев „В очакване“. Означена е и датата на написването на разказа „град Прилеп, Бъдни вечер 1917 год.“ Навярно разказът е бил написан през Коледната ваканция, която Талев е прекарал в родния си град Прилеп — нещо, което се потвърди в следващия разговор с писателя. Сюжетът действително е взет от войната. Целият разказ е написан под непосредственото влияние на разказа „Иде ли?“ от Иван Вазов. Герой на този първи публикуван разказ е простата майка от народа баба Ана, която очаква срещу Коледа да се върне от фронта единственият ѝ син:

„Тя чака. Отдавна мръкна. Вън виелица вие. Трепка лампата и сенките, които прави, играят по сената. Огънят пръщи. Полунощ преваля. Огънят загасва, едва мъжделее. Майката умислена се е загледала в лика на божията майка, която разперила ръце за благослов, гальовно гледа на своя син. . .“ Между това авторът пренася действието на бойното поле, гдето умира, ранен в боя, синът. Както в „Иде ли?“ снегът покрива трупа му с бяла покривка.

Преписах най-същественото от първия разказ на Димитър Талев и при следващото ни свиждане му прочетох нещо от него. Интересна беше срещата на писателя с тази първа творба точно четиридесет години след нейното написване. Той слушаше внимателно и се радваше, че езикът звучи добре. „И все пак не е много за учудване — добави той. — Тогава съм бил вече почти деветнадесет години, макар че бех все още в пети клас. Учуд-

ващо е само, че съм владеел дотолкова литературния език, без да съм имал системна школска подготовка, а само чрез упорито самообразование. За да имате представа колко закъснело е било литературното ми развитие, ще ви дам само един пример — започва живо Талев. Очевидно в момента му беше дошла на ум некаква важна подробност. — Наскоро след като отпечатах този първи разказ една ученичка от Скопската гимназия Карагюлева чете реферат върху „Дон Кихот“. До тогава за мене Дон Кихот беше смешен човек, който ме разсмиваше и забавляваше. За пръв път чух, че този роман има и друго, скрито съдържание: Карагюлева спомена, че Хайне плакал над него. Това беше за мене интересен момент. Неочакваното откритие ме занимава дълго време. То беше първата решителна стъпка към задълбочаване в книгата. Разбрах, че книгата може да крие неподозирани неща. Бил съм вече на деветнадесет години, когато съм направил това внезапно откритие. Оттам нататък започнах да пристъпвам другояче към книгата, да търся в нея, да прониквам в нея. Тогава все още не си поставях въпроса, който по-късно стана за мене особено съществен как се прави книгата.“

Наскоро обаче образованието на младежа е отново прекъснато. Още преди края на учебната година в гимназията се получава телеграма да замине веднага за Прилеп. Там той узнава, че е мобилизиран и трябва да отпътува за София „Отначало — разказва Талев — изпитах големо радостно вълнение, че ще бъда български войник, че ще стоя на пост с пушка в ръка. После дойде и обратната страна: въшките, лошата храна, лошото отношение на фелдфебелите. Спомням си как настръхнах като мъниче срещу великан, когато фелдфебелът Банов ме напсува на майка. Фелдфебелът се стресна. Не очакваше такава съпротива. Това беше загубено време за мене — заключава Талев, но веднага добавя: — И все пак не беше съвсем безплодно. В казармата прочетох за пръв път „Война и мир“. В същия полк имаше един прилепчанин музикант, у когото видех книгата. Аз вече знаех какво представлява Толстой, бех чел нещичко от него в Солун. Смътно ми се мерка, че в Прилеп съм чел също нещо от него, струва ми се „Казаки“. В Прилеп, както казах, имаше възпитаници на Цариградската семинария, които ми говореха за неговата нова религия. Философът Толстой обаче не ми харесваше. Измолих аз „Война и мир“ от моя съгражданин. Престорих се на болен и в няколко дни при денонощно четене жадно погълнах целия роман. Порази ме. Много пъти след това съм го чел и нищо не можа да го надмине. За мене той остава най-големата творба от своя род.

— Как сте чели тогава „Война и мир“ — запитвам го аз — като обикновен читател, или като писател, който дири в него насоки за собствената си творческа дейност?

— Дълго време аз съм чел само като жаден читател. Чел съм няколко пъти „Война и мир“ със същата бих казал безхитростност на обикновения читател. Дълги години съм се приближавал към произведенията съвсем непосредствено. Едва по-късно като студент в София започнах да се заглеждам в книгата, да видя как е направена, да я преценявам като писател, който сам дири пътя си. И тогава именно настъпи разочарование от много автори — пояснява Талев. — Така стана с Цвайг. Разбрах, че неговите чисто белетристични творби са правени, съчинени. Друг е въпросът с биографичните му романи, които имат по-голема стойност. . . Но от „Война и мир“ аз не се разочаровах. Този роман е стоял винаги на масата ми и аз съм могъл всеки момент да го разгърна тъй, където ми попадне, и да се зачета с дълбок интерес. Даже и сега бих се нахвърлил на него със същата жажда.

— Бих искала да свържем с Толстой отношението Ви и към други руски писатели — бързам да запитам аз, защото Талев веднага се връща към основната нишка на разговора. Удивителна е при него логическата връзка на мисълта. Той винаги бърза да свърже временно изпуснатия основен въпрос. Никога не се загубва в новоизникналите странични проблеми, към които временно се отклонява разговорът. Чувствува се майсторът на голямата композиция, свикнал да държи здраво основната нишка на разказа, да гради непрекъснато нагоре, дори и когато разширява в нови детайли.

— Аз съм от онова поколение, — подема Талев отговора на поставения въпрос — което живееше с руската литература, даже изключително с нея. Освен с Толстой твърде много съм се занимавал с Достоевски. Имаше дори един период, когато Достоевски като че ли измести у мене Толстой. Въздействието му върху мене беше толкова силно, че аз съм търсил в живота героите му. Търсил съм Соня и Мармеладов и съм изпадал в много неприятни положения при тези търсения. Спомням си една вечер в некаква кръчма на некогашната улица „Мария Луиза“ видех един старец, който ми заприлича на герой на Достоевски. Стеснителен по природа какъвто си бех, аз все пак намерих смелост да се доближа до него. Некоя и друга чашка повече са подсилили куража ми. Към 2 часа след полунощ напуснахме кръчмата и излезохме навън. Въръжих се с още повече кураж и направих още една стъпка. Искан да видя къде и как живее, да почувствувам атмосферата му. Направих опит да ме приеме в къщи. Кой знае какво си помисли за мене този старец — може би ме сметна за некакъв съблазнител, ако е имал дъщери, или що ли, не зная, — но така се озъби, че аз побързах да се отдалеча.

Постепенно обаче разбрах — продължава Талев, — че Достоевски ме е въвеждал в заблуждение, че животът в големата си същност не е животът от романите на Достоевски. Има нещо, което решително не ми харесва у него — той търси изключителното, онова, което може да ни порази, бих казал, сензационното. Достоевски не дири типичното, а събира черни краски и създава нещо като криминалистика на духовния свет на човека.“

В друг разговор, когато се докоснахме до собствения стремеж на писателя да се рови в дълбините на човешката душа и потърсихме сравнение с Достоевски, Талев веднага реагира твърде възбудено: „Но аз не държа да слиям читателя, да го изненадам. Искан само да му покажа — виж, докъде може да достигне човекът. У мене над всичко остава все пак човешкото у човека, защото аз обичам и вервам в човека. Може би сам Достоевски е живел в такова чернило, може би и болестта да е допринесла за това, но аз отричам начина, по който той гледа на човека. Наистина той е голем художник и по своему човеколюбец. Но пътят до това човеколюбие минава през много чернило, което остава в душата на читателя. Аз искам да разкрия човека и да вдъхна вера и обич в човека. Колкото и да съм се сблъсквал с низостта, не мога да убия верата си в човека. Аз твърдо вервам например, че светлото, доброто е преобладаваща сила в живота. И това не е некаква фикция. Срещал съм хора, които решително са подкрепили верата ми в човека. От онзи миг, в който тази моя вера би била убита, аз не бих могъл да напиша нито един ред.“

Талев изрича тези думи съвсем просто, без никакъв патос. Само по средата на челото между веждите му се очертава дълбока бразда и в погледа му се долавят бързо минаващи сенки. Неволно човек чувства: тази спокойна увереност е завоювана след тежки вътрешни бури, след много преживени горчиви изпитания, нещо от което се беше утаило в душата на писателя. Един въпрос — и може би тези дълбоки гънки биха се разтворили, за да се излее тяхното съдържание също така просто и искрено в една изповед. Но, който знае защо, въпросът не се изрича и след известна пауза, пълна е някакво странно напрежение, аз се опитвам да отвърна разговора в друга насока.

— А какво е отношението ви към Тургенев?

— Тургенев? — гласът на писателя добива отново рязка металическа отсеченост. — Той много ме е вълнувал особено с женските си образи. Жените у него, любовното чувство са ме интересували твърде много като писател. Той е укрепвал моето убеждение, че жената по своята природа е по-благородна. Разбира се, Тургенев ми е въздействувал особено силно и с „Навечерието“, с образа на Инсаров. „Навечерието“ бех чел още в Прилеп.

Талев познава и Гончаров, но в романа му „Обломов“ намира нещо пресилено. „Голем талант, но — подчертава Талев, — липсва онова, което ценя високо в изкуството — мерката. Може да бъде остро до кръв, но все пак писателят трябва да спазва мерката.

Как съм тръпнал над страници от онзи момент в „Железният светилник“, в който е описана смъртта на Катето. Една малка стъпка по-нататък и Султана би станала престъпник. Тук трябва писателят да има строго чувство за мерка.

— А какво представлява според вас мярката на писателя — запитвам го аз — резултат на разсъдъчен процес или някакво неясно чувство?

— Мерката е рожба на усета на писателя, а в него участвуват и интелектът и чувството. Целото ти същество е в некакво напрежение. В това състояние няма нищо таинствено, но то все пак е неизяснено състояние. Един добър читател също може да има тънко разбиране за нещата, може дори да учуди човека. Но онова, което кара писателя да разгърне един сложен психологически момент до страхотни дълбочини и в един миг да каже — „до тук и повече нито стъпка!“ — това не е само разсъдъкът, а едно особено състояние. Сам изпитваш дори страх докъде ще стигнеш и в един миг знаеш, че трябва да спреш. Не искам да кажа — Талев подчертава в тона си всяка дума, — че това е некакво състояние на унес, на самозабрава. Напротив, в този момент всичките ти сили — разсъдък, чувство, воля — са мобилизирани до крайна степен.

— „Усетът“ не се ли гради до голяма степен от познанието, добито чрез задълбочаване в творчеството на големите писатели и от опита в собствената творческа практика?

— До голема степен участвуват и тези два момента — отбелязва Талев. — В това отношение аз дължа най-много на Толстой. Толстой ме е научил, че е много важно к а к ще почнеш книгата. Той ме е научил, че разказът трябва да бъде интересен, разнообразен. Една от най-важните задачи е да въведеш читателя в епохата. Хората и случките трябва да са характерни за времето. От Толстой аз научих много и за мерката на писателя. Аз съм го проучвал от тази страна. От него съм добил и мерката за важната подробност, научил съм кое трябва да се каже и кое не. Разбрал съм и нещо особено важно — да запазиш в творбата непосредствения живот, а не да го умъртвиш в литература. Като съм чел например разказа на Толстой „Платномерът“ аз съм усещал мириса на коне, на обор, толкова силно е съумел да ни даде авторът усещането на непосредствения живот. Мерката на писателя му дава възможност да знае как трябва да постигне това — защото въпросът не се отнася до преразказване на живота — тогава той може да бъде умъртвен, а до художествено пресъздаване на живота. Големите писатели на световната литература владеят в най-висока степен тази художествена мерка.

— Познавате ли добре Балзак?

— До колкото е възможно да опознаеш един автор в преводи. Занимавал ме е неговият интерес към човека. Но у него подробностите понекога удавят същественото. Всичко за него е важно, всичко е интересно. Нищо чудно, че разказът му става уморителен. Повече ми е разкривал майсторството на художника Мопасан.

Изобщо при всеки писател съм си поставял сериозно въпроса „Как е направено това?“, опитвал съм се да следвам пътя на неговите творчески търсения, защото съм убеден, че зад всеко изкуство има и техника. Това ми стана особено ясно при Стефан Цвайг. Той е писател, у когото чувствуваш, че културата, знанието му го е направило да може да създаде един разказ. Разбира се, това прозрение вече ме охлади към него, но от друга страна то ми показва, че един писател не бива да пренебрегва и занемарява интелектуалния си багаж. Писател без такъв багаж не може да има развитие.

— Но ние спряхме някъде на сред път с вашето собствено развитие — подхвърлям шеговито аз, за да свържа прекъснатата нишка. — И тъй времето от казармата за Вас не е било съвсем загубено благодарение на първата решителна за по-натъшния Ви път среща с „Война и мир“.

— Между това войната вече отиваше към своя край, — продължава Талев. — Към края на военната си служба се запознах с Тодор Димитров, брат на Георги Димитров. Станахме с него много близки. Беше много добро момче. Канеше ме у тях на улица „Опълченска“. Бил съм гост на трапезата им. Когато вече се очертаваше катастрофата, Тодор Димитров допринесе много да не я възприема като гибел за моя народ. Опит-

ваше се да ми обясни събитията марксистически. Това беше нов момент от срещата ми със социализма. Аз не бех готов да го възприема напълно. Имаше много индивидуалистични напластявания, които ми пречеха.

През есента на 1918 г. вече двадесетгодишен Талев продължава образованието си в Стара Загора като ученик в шести клас. „Беше една гладна година за мене — спомня си писателят — и за много такива като мене захвърлени далеч от бащин дом и близки.“

Талев разказва как продал цялата си библиотека, за да могат той и приятелят му да си купят по една порция кисело мляко. През това време той живее с мисълта „трябва да пиша“, но не пише нищо. С благодарност си спомня само за учителя си по психология Страшимир Димитров, който се заема с него, възлага му реферати, учи го как да използва научна литература. „И пак моята стеснителност — говори Талев — можех повече да науча от този твърде благосклонен към мене преподавател, но само отбегвах, все гледах да си стоя настрана.“

Най-сетне системният глад така изтощава организма му, че го пущат две седмици преди завършване на учебната година да си замине. Талев отива при брат си Георги в село Секирник. „Самото село се намира на шосето между Петрич и Струмица. На среща е планината Беласица — спомня си Талев — с историческите места за Самуил. Сега, като работя над романа си за Самуил, аз съм непрекъснато там. И това е големо удобство — когато можеш да подкрепиш въображението си с елементи от действителността.“

В Секирник обаче Талев се заразява от малария, която изтощава силите му. Когато през есента се връща отново в Стара Загора, за да запише предпоследния клас на гимназията, той е вече сянка от човек. Скоро разбира, че ако не се върне в Прилеп, с оскъдните средства, които получава всеки месец от брата си, ще загине. През 1920 г. той завършва сръбска гимназия в Битоля.

Един семестър Талев прекарва в Загребския университет като студент по медицина, но чувства, че призванието му не е там. През следващия пролетен семестър на 1921 г. той е вече в Виена, гдето записва философския факултет. Там посещава между другото лекциите на египтолога проф. Весели, който чете върху папирусите. Главното му занимание остава обаче немски език. Талев го изучава с голямо усърдие. Той си спомня дори два стиха от тогавашния си превод на „Песента на Миньон“ от Гьоте

Помниш ли тоз край,
лимони где цъфтят...

Във Виена Талев се сближава с Мануш Стаменов, медик, почти 10—12 години по-възрастен от него, „Стаменов беше интересна личност, — говори писателят, — героичен, смел, осъждан на смърт като революционер, с големи интереси към литературата.“

„Ти трябва да напишеш нещо големо за Македония“ — казва Стаменов веднъж на Талев и тези думи стават съдба за целия бъдещ път на писателя. Отначало тази мисъл само ме стопляше от време на време — разказва Талев. — Мине и отmine. Не смеех дори да я задържа. Но вече всичко, което чуех, всичко, което четех, отиваше все там, в това кътче на душата ми.“

Така се ражда основната тема на писателя, около която вече съзнателно се съсредоточават всички негови усилия, за осъществяването на която той се бори в продължение на повече от четвърт век. Сам той я свързва с изключителното въздействие върху него на другаря Мануш Стаменов, за когото е запазил възторжен спомен.

— А не мислите ли — питам аз, — че тази тема се е родила от цялото Ви развитие, като плод на всичко преживяно, почувствувано, премислено до тогава?

Талев се замисля и след известна пауза добавя:

— Вие имате право. Човек винаги е свикнал да дири причините и за доброто и за лошото повече вън от себе си. А те са винаги и вътре в нас. Всъщност аз не можех да имам друга тема.

През септември 1921 г. Талев напуска Виена на път за България. „Спомням си, че пристигнах на българска земя в деня, в който умре Вазов. Като слезох на пристанището в Лом, узнах, че е починал Вазов.“

Тук според думите на писателя завършва един определен период от живота и развитието му: „Завършиха годините на скитничество, на палеща жажда и неизвестност, на тъмно, несъзнателно брожение.“

От целия вътрешен кипнеж, от всички тези години на неспокойно скитничество вече се създава една здрава вътрешна опора: идеята да напише голяма книга за Македония. „Аз чувствувах, че още не съм подготвен за тази задача. Всичко разпокъсано, откъслечно, което бех получил тук-там по различни гимназии и университети, не беше достатъчно. Макар че бех чел много, съзнавах, че духовният ми багаж е още твърде беден. Не стигаше може би и житейският опит. Мирогледът ми представляваше хаос от най-противоречиви идеи. Имаше само едно нещо, което беше реалната основа на тези смели мечти — синовната ми любов към Македония.“

Колко верен поглед има за собственото си развитие Талев ми стана ясно, когато познавах вече целия му жизнен път. Тук действително се оказва водораздел. От тук нататък всичко е подчинено на неговите съзнателни творчески търсения. Друго става отношението му към литературата и към живота. Талев е вече писателят, който съзнателно пристъпва към тях, за да използва всичко придобито в своя творчески растеж. Затова от тук нататък бяхме принудени да поставим нова задача на нашата анкета, в центъра на която вече заставаше творческият процес у писателя Димитър Талев. Разбира се, творческата личност не спира тук развитието си. Напротив, тъкмо през следващите години, в творческите усилия то показва много по-драматични темпове. Но в цялото това развитие има вече една обединяваща цел — осъществяването на голямата задача, която стои неотстъпно пред погледа на писателя.

Пътят на Талев оттук нататък е път на писателя. През трилогията от романи „Усилни години“, през някои опити в драмата и няколко тома разкази този път изминава продължителни творчески търсения, за да стигне до големите романи от последните години „Железният светилник“, „Преспанските камбани“, „Илинден“. Същевременно той води през дълбоки мирогледни противоречия към вътрешно изясняване, през съзнателно школуване у другите — към създаване на собствена творческа физиономия.

Писателят Димитър Талев се ражда в онзи миг, когато вече намира темата си, творецът — когато успява да я осъществи. Пътят между тях бележи основните моменти на творческото му развитие, което застава във фокуса на по-нататъшните ни изследвания.